

Religieuze geschillen

Religieuze tolerantie onder de VOC op het eiland Ambon in de zeventiende eeuw

Verovering van Ambon, 1606¹

BA-Scriptie
Student: Emma Broekman
Studentnummer: 4259785
Opleiding: Geschiedenis
Woorden: 8.949
Inleverdatum: 19-01-2018
Begeleider: Jessica Dijkman

¹ Simon Fokke, 'Verovering van Ambon, 1606', 1782-1784, Objectnummer RP-P-OB-80.708, Rijksmuseum Rijksstudio, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.455313>.

Samenvatting

In dit essay zal onderzoek gedaan worden naar de tolerantie van de VOC en haar functionarissen ten opzichte van het katholieke en islamitische geloof op het eiland Ambon in de zeventiende eeuw. Er is al veel onderzoek gedaan religieuze manifestaties in het Zuidoost-Aziatische gebied en er zijn al veel debatten gevoerd over religieuze tolerantie in de Republiek. Er is echter weinig onderzoek gedaan naar het aspect van tolerantie vanuit de overzeese gebieden terwijl deze gebieden juist voor de Republiek erg belangrijk zijn geweest voor haar ontwikkeling.

Het onderzoek is in drie delen opgebroken. Eerst wordt er gekeken naar de religieuze situatie op het eiland voor de inname door de Nederlanders in 1605. Het katholicisme en de islam hadden hun weg naar Ambon al ver voor het protestantisme gevonden en hun claim gelegd op bepaalde delen van de bevolking. Vervolgens wordt er onderzocht hoe de Nederlanders op het eiland omgingen met deze twee geloven. Het katholicisme kwam ook voor in de Republiek, maar de islam was relatief onbekend voor de Nederlanders. Ten slotte wordt er gekeken hoe de het protestantse geloof onder de VOC verspreid werd onder de inheemse bevolking.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Theoretisch kader en methode	7
<i>Theorieën</i>	7
<i>Methode</i>	9
Hoofdstuk 2: De religieuze situatie voor 1605	11
<i>Islam op het eiland</i>	11
<i>Katholicisme op het eiland</i>	13
Hoofdstuk 3: De omgang met andere religies	17
<i>De behandeling van moslims</i>	17
<i>Behandeling van de katholieken</i>	20
Hoofdstuk 4: De Nederlandse poging tot bekering	24
<i>Religieuze taken en bevoegdheden van de VOC</i>	24
<i>Onderwijs en gezinsleven</i>	25
<i>Rechtspraak onder de VOC</i>	28
Conclusie	30
Bibliografie	32
Bijlagen	35
<i>Bijlage 1: Afbeeldingen</i>	35
<i>Bijlage 2: Primaire bronnen</i>	37

Inleiding

‘The policy of the “Vereenigde Oost-Indische Compagnie” in its capital Batavia was characterized by an intolerance both racial and credal.’² Met deze zin opent Abdulkadir Widjoatmodjo in 1942 zijn passage over het beleid van de Nederlanders ten opzichte van de islam. Hij schreef dit in een artikel over de islam in de Nederlands-Indische koloniën. Vanaf eind twintigste eeuw tot op heden zijn er echter weer hernieuwde debatten gevoerd over wat tolerantie inhoudt en hoe tolerant de Nederlandse Republiek tijdens de zeventiende eeuw was. Een hernieuwd onderzoek naar tolerantie in de Nederlands-Indische handelsposten is dan ook een volgende stap in het blootleggen van de Nederlandse geschiedenis.

In dit debat zien we duidelijk dat de scheidingslijn tussen wel en niet tolerant erg vaag is. De Republiek kende in de zeventiende eeuw een religieus pluralistische samenleving. Ondanks dat de Gereformeerde Kerk de officiële staatskerk was waren er naast verschillende soorten protestantse ook katholieke en joodse gemeenschappen te vinden. Volgens Charles Parker komt dit doordat de Gereformeerde Kerk nog steeds een minderheidsgroep was ten opzichte van de katholieken.³ Er is veel geschreven over tolerantie in de Republiek en in vroegmodern Europa. Er zijn ook verschillende auteurs die zich hebben verdiept in religie in de Nederlands-Indische koloniën. Toch is er weinig tot geen overlap tussen deze twee onderwerpen. Ook Widjoatmodjo besteedt er nog geen pagina aan. Het is opmerkelijk dat het aspect van tolerantie nooit vanuit de koloniën is bestudeerd terwijl de overzeese gebieden van de Republiek toch erg belangrijk zijn geweest voor haar ontwikkeling. Dit essay probeert om dit gat in het historiografisch debat op te vullen.

Omdat er sinds 1942 veel veranderd en toegevoegd is aan het debat omtrent tolerantie stel ik opnieuw de vraag die Widjoatmodjo al beantwoordde. Kan er gesproken worden van een religieus tolerant bewind onder de VOC op het eiland Ambon in de zeventiende eeuw? Er is hier voor Ambon gekozen, omdat katholieken en islamieten zich hier al hadden gemanifesteerd lang voor de komst van de VOC en haar protestantse functionarissen in 1605. Het is interessant om te kijken hoe de VOC met deze reeds gevestigde religieuze groepen omging. Daarnaast was de handelspost op Ambon van groot belang voor de VOC en was goed bestuur en beleid essentieel om te voorkomen dat de post verloren werd. De hoofdvraag zal tegenwoordig geen ja of nee antwoord opleveren zoals zij 75 jaar geleden wel deed.

² Abdulkadir Widjoatmodjo, ‘Islam in the Netherlands East Indies’, *The Far Eastern Quarterly* 2 (1942) 48–57, aldaar 55.

³ Charles H. Parker, ‘Paying for the Privilege: The Management of Public Order and Religious Pluralism in Two Early Modern Societies’, *Journal of World History* 17 (2006) 267–296, aldaar 273.

Daarentegen kan er een meer genuanceerd antwoord in dit essay verwacht worden, dat verschillende kanten belicht.

De vraag zal beantwoord worden aan de hand van verschillende deelvragen. Om een beter beeld van het handelen van de VOC te geven zal er zowel naar de relatie met het katholicisme op Ambon als de relatie met de islam gekeken worden. In het tweede hoofdstuk zal de vraag aan bod komen wat voor religieuze omstandigheden de Nederlanders aantroffen op Ambon. De Nederlanders waren niet de eerste handelaren vanuit Europa die zich vestigden in het Zuidoost-Aziatische gebied; de Portugezen waren hen al voorgegaan.⁴ In het derde hoofdstuk wordt er gekeken of er verschil te zien is tussen de behandeling van de katholieke en islamitische bevolking. In het eigen land had men al te maken met het katholieke geloof, maar de islam was vrijwel onbekend. Hoe werd hiermee omgegaan? Ten slotte wordt er gekeken of het beleid was van de VOC om het protestantse geloof te verspreiden en of en hoe dit opgelegd werd aan de niet-protestantse bevolking.

In het derde en vierde hoofdstuk zal de theorie van tolerantie vanuit eigenbelang toegepast worden om te kijken of deze theorie ook voor de VOC op Ambon geldt. De theorie werd al opgeworpen door tijdgenoten als Spinoza die stelde dat staten een bepaalde mate van religieuze tolerantie hanteren om instabiliteit te voorkomen.⁵ Ook wil ik deze hoofdstukken onderwerpen aan een theorie over het westerse superioriteitscomplex, dat tot uiting kwam via religie. Beide theorieën zullen later uiteengezet worden. Eerst dient het begrip tolerantie, zoals dat in de rest van dit essay gehanteerd wordt, verdere uitleg te krijgen. Met tolerantie wordt het hier verdragen van anders denken en handelen bedoeld. Andersdenkenden worden dus niet actief vervolgd en, in dit geval, andere religies worden niet in hun totaliteit verboden.

Het onderzoek zal gedaan worden aan de hand van zowel secundaire literatuur als primaire bronnen. De primaire bronnen die gebruikt zullen worden betreffen voornamelijk correspondentie van VOC-functionarissen met het vaderland, zoals de ‘Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17^e en 18^e eeuw’, waardoor de bronnen een top-down visie geven. Deze correspondentie laat goed zien wat er in die tijd voor de VOC belangrijk was om op religieus vlak van op de hoogte te zijn en in hoeverre de VOC zich bezighield met religieuze zaken in de overzeese gebieden. De bronnen zullen op taalgebruik geanalyseerd worden om te

⁴ G.M.J.M. Koolen, ‘Een seer bequaem middel: Onderwijs en kerk onder de 17e eeuwse VOC’ (Nijmegen 1993) 1.

⁵ Michael A. Rosenthal, ‘Spinoza’s Republican Argument for Toleration’, *Journal of Political Philosophy* 11 (2003) 320–337, aldaar 328.

kijken of er van tolerantie gesproken kan worden. De methode zal verder uitgelegd worden in het eerste hoofdstuk, samen met de theorieën.

Hoofdstuk 1: Theoretisch kader en methode

Zoals in de inleiding genoemd zullen de bevindingen in de primaire bronnen aan twee theorieën getoetst worden. De eerste is de theorie van tolerantie uit eigenbelang voortkomend uit het werk van Baruch Spinoza. Deze theorie wordt behandeld in het artikel van Michael Rosenthal en in het boek *Difference and Dissent: Theories of Toleration in Medieval and Early Modern Europe* van Cary Nederman en John Christian Laursen. De tweede theorie is die van het westerse superioriteitscomplex, dat tot uiting kwam via religie. Deze theorie zal behandeld worden aan de hand van de werken van Michael Adas en John Hick. In dit hoofdstuk wordt uitgelegd wat deze theorieën inhouden en waaraan er precies getoetst zal worden. Vervolgens wordt de methode besproken die gehanteerd is voor het onderzoeken van het primair bronnenmateriaal.

Theorieën

Volgens Rosenthal heeft Spinoza's argument een drievoudige basis. Een daarvan is zijn 'republikeinse' theorie over de staat. Hierin is de staat afhankelijk van de overdracht van het natuurlijke recht van een individu op zelfbehoud aan de soevereine autoriteit via autonome participatie. Een staat die probeert om deze overdracht of, in het geval van dit onderzoek, een bepaalde geloofsovertuiging bij zijn bevolking af te dwingen zal van een koude kermis thuiskomen en opgewacht worden door verzet. Afdwinging en vervolging maakt namelijk de eerdergenoemde autonome participatie van het individu onmogelijk.⁶

Het is dus van belang dat de burger zijn recht en vrijheid van denken en filosoferen behoudt. Dit kan de staat niet afnemen en als hij dat wel probeert resulteert dat volgens Spinoza enkel in opstanden en leidt het onvermijdelijk tot instabiliteit. Dit is waar het grote gevaar van intolerantie voor de overheid ligt. Een stabiele staat is goed te regeren, maar bij instabiliteit is de kans op omverwerping vele malen groter.

Spinoza ziet een scheiding tussen innerlijke en uiterlijke religie. Het enige waar de staat volgens Spinoza wel controle op mag uitoefenen en acties op mag en zelfs op moet ondernemen is het handelen van mensen, dus uiterlijke religie.⁷ Zo moeten overheden opruiend of rebellerend handelen, zowel in schrift als in daadwerkelijke acties, aanpakken. Als voorbeeld wordt gegeven dat iemand bijvoorbeeld wel kritiek mag geven op een wetgeving als het doel is om fouten en tekortkoming onder de aandacht te brengen bij de overheid. Iemand mag echter niet kritiek leveren als enkel het doel is om onrust te zaaien en de bevolking op te ruïen. Als er

⁶ Rosenthal, 'Spinoza's Republican Argument for Toleration,' 320-321.

⁷ Ibidem, 320.

sprake van het laatste is dan mag de staat volgens Spinoza ingrijpen, door bijvoorbeeld mensen op te pakken.⁸

In dit essay zal er dus aan de hand van deze theorie gekeken worden of de staat, in dit geval de VOC, zich tolerant of intolerant opstelt tegenover de katholieke en islamitische bevolking en of dit te verklaren valt vanuit het idee van het behouden van stabiliteit of juist vanuit het aanpakken van oprijpend of rebellerend handelen.

Het boek *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and ideologies of Western Dominance* van Michael Adas uit 1990 begint in de introductie met een verhaal over een ontdekkingsreis in 1740 naar Afrika. Er wordt uitgelegd hoe de blanke ontdekkingsreizigers zich superieur opstelden tegenover de inheemse bevolking. In de overgeleverde beschrijvingen gaat men vooral in op de technologische superioriteit van het westen, zoals de wapens, maar volgens Adas was de morele superioriteit van de christelijke religie van grotere belang in deze periode.⁹ Naast religie waren ook fysieke eigenschappen en sociale patronen belangrijke punten waarop niet-westerse bevolkingen beoordeeld werden door blanke ontdekkingsreizigers, handelaren en kolonisten.¹⁰

Hick gaat in op het verschijnsel van christelijke uniciteit en superioriteit in het boek *The Myth of Christian Uniqueness: Toward a Pluralistic Theology of Religions*. Zowel de katholieken als de protestanten hielden er doctrines van exclusiviteit op na vanuit het idee dat men buiten het christendom om geen verlossing zou vinden. Zij zetten daarom missies op om de zielen van anders- en ongelovigen te redden. Ze waren er dan ook van overtuigd dat het christendom zich overal zou verspreiden en alle niet-christelijke tradities over zou nemen. Hicks voegt hier wel aan toe dat dit idee van superioriteit, wat vervolgens agressie, uitbuiting en intolerantie heiligde, in de geschiedenis niet alleen in het christendom terug te zien is; ook binnen de islam en het boeddhisme is dit terug te zien, alleen bij de laatste wel in mindere mate.¹¹

Dit gevoel van superioriteit is dus niet uniek voor het christendom, maar het komt binnen dit geloof zeer sterk naar voren. In de middeleeuwen is dit bijvoorbeeld terug te zien in

⁸ John Christian Laursen, 'Spinoza on Toleration: Arming the State and Reining in the Magistrate', in: Cary J. Nederman en John Christian Laursen ed., *Difference and Dissent: Theories of Toleration in Medieval and Early Modern Europe* (London 1996) 185–204, aldaar 190.

⁹ Michael Adas, *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca 1990) 3.

¹⁰ Adas, *Machines as the Measure of Men*, 6.

¹¹ John Hick, 'The Non-Absoluteness of Christianity', in: John Hick en Paul F. Knitter ed., *The Myth of Christian Uniqueness: Toward a Pluralistic Theology of Religions* (Eugene 2005) 16–36, aldaar 17-18.

de kruistochten. Kosten noch moeite werden gespaard om het christendom te verspreiden en andere geloven de kop in te drukken. Zelfs tot in de twintigste eeuw zien we verschillende christelijke denominaties zendingsmissies opzetten en inzetten voor het verspreiden van het ware geloof en het redden van zielen.

Het superioriteitsgevoel lijkt hierdoor bij Hick meer voort te komen uit filosofische en theologische ideeën, niet per se verbonden te zijn met het Westen aangezien dit bij andere geloven ook te zien was. Dit wordt echter bijgesteld wanneer Hick ingaat op het koloniale verleden van de Europeanen. Dit is ook het gedeelte waar we de meeste overlap zien met Adas. Volgens Hick zagen de Europeanen het als hun recht om te heersen over andere volken en was het vervolgens psychologisch onvermijdelijk dat zij die volken zagen als ondergeschikt en zichzelf als opvoeder. Dit ging niet alleen om technologische ondergeschiktheid, maar ook om culturele en religieuze. Belangrijk is hier dat andere bevolkingen gezien werden als barbaars en hun religie als afgoderij en bijgeloof.¹²

De theorieën zullen gebruikt worden als tweeledig interpretatiekader voor de bevindingen in de primaire bronnen wat betreft het bekeren van lokale katholieke en islamitische bevolking. Aan de ene kant wordt beoordeeld of bekeren gedreven werd door het belang van een stabiele staat zoals in de theorie van Spinoza. Aan de andere kant wordt bekeken of de bekering, als die plaats vindt, gelegitimeerd wordt uit het idee van de christelijke protestantse religie als superieur ten opzichte van de islamitische en katholieke religies.

Methodie

De methode die in dit essay behandeld zal worden heeft eerst uitleg. Voor dit onderzoek zijn verschillende primaire bronnen geraadpleegd: 'Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1636-1701', 'Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernements Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791' en 'Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17^e en 18^e eeuw'. Deze bronnen zijn allemaal gedigitaliseerd en beschikbaar via het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Hierdoor leenden de bronnen zich goed voor digitaal doorspitten op bepaalde termen. Ze zijn allemaal doorzocht op bepaalde kernwoorden die overeenkwamen met het onderzoek: 'bekeert', 'christelijke religie', 'doop', 'mohametaan', 'moorse', 'moren', 'paaps', 'religie', 'rooms', 'trouwen' en 'verboden'.

¹² Hick, 'The Non-Absoluteness of Christianity', 19.

Omdat er veel verschillende vormen van bijvoorbeeld het woord ‘mohammedaan’ bestaan moesten de teksten op veel verschillende spellingsvarianties gecontroleerd worden. Zo konden ze ook het woord ‘mahometaan’ gebruiken. Daarnaast moest er goed gekeken worden naar de context waarin het woord zich bevond. Dat een woord voorkwam in de tekst was nog geen garantie dat het stuk ook nuttig was voor het onderzoek. Uiteindelijk is er een selectie gemaakt van woorden die te maken hadden met religie in het algemeen, islam, katholicisme en/of Portugezen, het verbieden van een bepaalde vorm van religie en met het implementeren van het protestantse geloof via bijvoorbeeld doop en huwelijk. Alle stukken uit primaire bronnen die gebruikt zijn in dit onderzoek zijn gebundeld te vinden in de bijlage bij dit essay, samen met alle afbeeldingen.

Hoofdstuk 2: De religieuze situatie voor 1605

Voor er ingegaan wordt op de behandeling van katholieken en islamieten door de VOC en haar functionarissen moet eerst de basis van de situatie geschetst worden zoals de Nederlanders deze aantreffen op Ambon. Voordat de Nederlanders voet aan land zetten was er al meer dan een eeuw voorbijgegaan waarin zowel het katholiek als het islamitische geloof zich al onderdeel van de samenleving hadden gemaakt. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is wat voor religieuze omstandigheden de Nederlandse VOC-functionarissen aantreffen op Ambon.

Het eiland kan in verschillende gebieden opgedeeld worden waar zich verschillende bevolkingsgroepen en verschillende religies bevonden, ook al voor de Nederlanders arriveerden. Op afbeelding 1 is een kaart uit de periode 1700-1750 te zien van het eiland. Het eiland is opgedeeld in een noordelijk en zuidelijk gebied. Het noordelijke gedeelte is Hitu of, zoals op de kaart aangegeven, 'Hietoe'. Voor dit essay belangrijke plaatsen zijn op de kaart aangeduid met cijfers.

Islam op het eiland

Het noordelijke deel van het eiland Ambon, Hitu, werd al islamitisch gebied voor de Portugezen kwamen. Tussen de gebieden Hitu en Luhu, op het naastgelegen eiland Ceram, lag de Zeestraat Seram. Deze handelsweg werd veel door islamitische handelaren gebruikt waardoor ook het islamitische geloof zich naar het noordelijke deel van het eiland verspreidde.¹³ De nieuwe islamitische gebieden bestonden niet alleen uit bekeerde inheemse bevolking. Een deel van de islamieten in dit gebied waren Aziaten van buiten de Molukken, zoals Arabieren, Indiërs en Chinezen, die zich hier hadden gevestigd voor de handel. De bekering tot islam gebeurde niet in een keer, de islamitische handelaren waren al eeuwen actief in het gebied voor het geloof zich echt vestigde onder de lokale bevolking.¹⁴

Een belangrijke factor voor versterking van het islamitische geloof op het eiland was het sultanaat op Ternate, een eiland gesitueerd in het noorden van de Molukken en te zien op afbeelding 2. De machtsuitbreiding van het sultanaat in de zestiende eeuw zorgde ervoor dat het islamitische element op de omliggende eilanden versterkt werd, zo dus ook in het noordelijke gebied van Ambon.¹⁵

¹³ Gerrit J. Knaap, *Kruidnagelen en christenen: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696* (Leiden 2004) 98.

¹⁴ M.C. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200* (New York 2008) 3.

¹⁵ Hendrik E. Niemeijer, 'Orang Nasrani: Protestants Ambon in de zeventiende eeuw', in: G. J. Schutte ed., *Het Indisch Sion: de Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 127-146, aldaar 128.

Peter Lape schrijft dat voor veel mensen in de Zuidoost-Aziatische archipel de islam een belangrijke manier was om tegen de Europese overname in te gaan. De ideologie achter de islam bood weerstand tegen invloeden van de Europese cultuur en politieke controle. De komst van de islam zorgde er ook voor dat de verschillende groepen in het gebied zich samen konden voegen tot een collectief van islamieten tegenover de christelijk Europese agressor.¹⁶ Deze opstanden komen zowel voor ten tijde van de Portugese overheersing als tijdens de Nederlandse. De islamitische Hitu bevolking kwamen in opstand tegen de VOC, alleen niet per se vanwege religieuze overwegingen. Het kwam vooral door het agressieve beleid van de VOC om een monopolie op de productie van nootmuskaat, kruidnagel en foelie te vestigen.¹⁷

Helaas is het niet duidelijk hoe groot de islamitische bevolking op het eiland was. Volgens Koolen was de Portugese hoofdstad katholiek, maar in de omgeving waren de islamieten actief en in de meerderheid.¹⁸ Verder gaat hij er niet op in dus we weten niet of dit een meerderheid van 51% tegen 49% is, of dat de verhouding veel schever ligt. Volgens Ricklefs waren er tussen de 50.000 en 60.000 katholieken op het eiland.¹⁹ Het minimumaantal moslims op Ambon zou dan dus ook rond dat getal kunnen liggen.

Een materiële manifestatie van de islamitische religie op het eiland is tegenwoordig nog steeds terug te zien in de vorm van een moskee uit 1414. De moskee is gesitueerd in het noorden van het eiland, nabij de stad Hila die op afbeelding 1 aangegeven staat.

Naast het ritueel van besnijdenis ingevoerd te hebben hadden de moslims ook scholen opgericht om de bevolking te onderwijzen.²⁰ Dit gebeurde echter nog niet meteen met de komst van het islamitische geloof. Uit rapporten van de jezuïeten bleek dat de lokale bevolking aan het begin van de zestiende eeuw nog weinig kennis had van islam, voornamelijk door het gebrek aan islamitische leraren. Tegen het einde van de eeuw zagen de jezuïeten islamitische leraren juist in groten getale naar de Molukken trekken om de bevolking te onderwijzen en volgens de oorlog uit te roepen tegen de christenen.²¹

¹⁶ Peter V. Lape, 'Political dynamics and religious change in the late pre-colonial Banda Islands, Eastern Indonesia', *World Archaeology* 32 (2000) 138–155, aldaar 145.

¹⁷ Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 69.

¹⁸ Koolen, 'Een seer bequaem middel', 1.

¹⁹ Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 27-28.

²⁰ F.W. Stapel en C.W.Th. baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, 'Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700', *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* Deel 4, GS 96, 50 [<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vandam/#page=0&accessor=toc&view=homePane>].

²¹ Leonard Y. Andaya, *The World of Maluku: Eastern Indonesia in the Early Modern Period* (Honolulu 1993) 134.

Katholicisme op het eiland

De Portugezen kwamen voor het eerst in de Indonesische archipel in 1511, waar ze eerst Malakka innamen.²² Vervolgens stuurden ze een eerste ontdekkingsmissie richting het oosten onder leiding van Francisco Serrão. In 1512 leed Serrão echter schipbreuk en redde hij het tot Hitu, het noordelijke deel van het eiland Ambon.²³ In het begin was er nog een goede relatie tussen de Portugezen en de lokale leiders. Dit zou in de loop van de zestiende eeuw echter drastisch veranderen. De Portugezen werden door de Sultan van Ternate overgehaald om hem te steunen, maar de relatie verslechterde door pogingen om de bevolking te bekeren tot het christendom en het monopoliseren van de handel door de Portugezen. In 1535 zetten de Portugezen de sultan van Ternate af en stuurden hem naar Portugees Goa. Hij bekeerde zich tot het christelijke geloof en mocht in 1545 terugkeren. Onderweg overleed hij onder verdachte omstandigheden, verdacht omdat hij net voor zijn dood het eiland Ambon aan zijn Portugese peetvader had gegeven. Nadat de Portugezen waren verdreven uit Ternate werd Ambon later in de zestiende eeuw het centrum van Portugese handel.²⁴

De Portugezen hadden zich al bijna een eeuw lang op het eiland gevestigd voor de Nederlanders het veroverden in 1605. De Portugezen hadden zich in deze periode niet bepaald geliefd gemaakt in het gebied, maar dit was voor de Nederlanders juist een gunstige bijkomstigheid. De Europese overheersing van land en handel in het gebied had ervoor gezorgd dat er spanningen waren ontstaan tussen de Portugezen en de lokale bestuurders. Vooral het sultanaat van Ternate was niet gediend van de bekeringspolitiek en handelsmonopolie die de Portugezen hanteerden, aangezien zij zelf een actieve islamiseringspolitiek aan hingen en hun eigen handel zo een deuk op liep.²⁵ In 1600 sloten de Nederlanders een overeenkomst met de Hituezen tegen de Portugezen. In 1602 lukte het de Portugezen om de dreiging terug te dringen maar in 1605 hernieuwden de Nederlanders en de Hituezen hun samenwerking. Na een aanval op hun fort op Ambon gaven de Portugezen zich over. De VOC veroverde het fort en gaf het de naam 'Victoria'.²⁶

Een belangrijk persoon voor het verspreiden van het katholicisme naar Ambon was de Spanjaard Saint Francis Xavier (1506-1552), een van de oprichters van de jezuïetenorde. Hij was verantwoordelijk voor het leggen van een basis voor een permanente missie in het gebied

²² Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 7.

²³ Ibidem, 26.

²⁴ Ibidem, 26–27.

²⁵ Koolen, 'Een seer bequaem middel', 152.

²⁶ Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 30.

van Ambon en Ternate. Nadat hij vertrok om zijn werk voort te zetten in Japan namen anderen het in dit gebied van hem over.²⁷

Voor zowel Spanje als voor Portugal had commerciële expansie een intieme relatie met missiewerk. Voor het opzetten van missiewerk zijn drie verklaringen. Het idee van ‘zielen redden’ door ze te bekeren tot het katholieke geloof was voor hen een legitieme reden voor het agressief optreden in overzeese gebieden. Zowel de Spaanse en Portugese overheden als de handelscompagnieën waren ervan overtuigd dat het bekeren van de inheemse ‘heidense’ bevolking tot het christendom zou leiden tot een betere samenwerking met de Europese vertegenwoordiging in het gebied. Dit gold overigens ook voor de Nederlandse overheid en handelscompagnie.²⁸

Behalve uit het idee dat het eigen geloof het ‘ware geloof’ was, kwam de drang om dat geloof te verspreiden ook voort uit economisch eigenbelang. Hoe kleiner de aanhang van rivaliserende religies, hoe kleiner de kans op conflicten en opstanden geacht werd. De Europese mogendheden arriveerden echter relatief laat in het Zuidoost-Aziatische gebied. Het boeddhisme en de islam hadden zich hier al eerder gevestigd en een groot deel van de lokale leiders had al aanhang gezocht bij een van deze stromingen.²⁹ De Portugezen deden veel moeite om de lokale bevolking te bekeren, omdat het dus zo belangrijk was een sterke basis te hebben ten opzichte van de al gevestigde religies.

Het is hierbij belangrijk om in het achterhoofd te houden dat onder de Portugezen het zendingswerk niet tegelijkertijd kwam met het ontdekken en veroveren van nieuwe handelsposten. Ricklefs wijst erop dat het zendingswerk van de Portugezen pas echt op gang kwam in de tweede helft van de zestiende eeuw.³⁰ Dit kan verklaard worden aan de hand van het Concilie van Trent, wat gehouden werd tussen 1545 en 1563. Toen werd namelijk besloten dat missiewerk een van de hoofdtaken binnen het katholicisme zou worden.³¹ De derde verklaring voor het opzetten van missiewerk was dus dat het vanuit de katholieke kerk werd opgelegd.

Het boek van Ricklefs geeft een indicatie van de groei van het Katholicisme in het gebied. Zo zouden er rond 1560 ongeveer 10.000 katholieken in het gebied zijn geweest,

²⁷ Ibidem, 27.

²⁸ Barbara Watson Andaya, “Between Empires and Emporia: The Economics of Christianization in Early Modern Southeast Asia,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53, no. 1–2 (2010): 357–392, 358.

²⁹ Watson Andaya, ‘Between Empires and Emporia’, 358.

³⁰ Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 27–28.

³¹ Watson Andaya, ‘Between Empires and Emporia’, 360.

waarvan de meeste op Ambon, en dit groeide uit tot ergens tussen 50.000 en 60.000 katholieken rond 1590. Deze christelijke invloed is nooit helemaal verdwenen en tegenwoordig is nog steeds een deel van de bevolking christelijk. Volgens Ricklefs zou deze christelijke bodem in het gebied ervoor hebben gezorgd dat de Ambonese bevolking het beter kon vinden met de Europeanen door een gevoel van gedeelde belangen en overeenkomsten in normen en waarden.³² Het wordt in de tekst van Ricklefs echter niet duidelijk hoe groot bijvoorbeeld de totale bevolking was, maar ook niet hoeveel van die katholieken Portugezen waren en hoeveel hiervan inheemse mensen waren die ze hadden weten te bekeren.

De Nederlanders troffen na de inname van het Portugese fort ongeveer 16.000 door de jezuïeten bekeerde en gedoopte christenen aan op Ambon en de naastgelegen Lease eilanden Saparua, Haruku en Nusalaut.^{33,34} Dit was in 1605. Voor de cijfers van Ricklefs zou dit betekenen dat een groot aantal van deze katholieke groep bestond uit Portugezen en dat slechts een minderheid bestond uit inheemse bevolking.

We weten dat de Portugezen ziekenhuizen en kerken hebben opgericht in het gebied. Ze moesten immers ook kunnen voldoen aan de behoeftes van hun eigen manschappen die op het eiland gestationeerd waren. De Portugezen hadden vier gebouwen in het centrum van de hoofdstad die voor christelijke doeleinden gebruikt werden, waarvan twee kerken waren. Zowel de Portugezen als de lokale bevolking maakten gebruik van deze gebouwen.³⁵ Daarnaast hadden ze ook scholen opgericht om de bevolking die ze gekerstend hadden te onderwijzen.³⁶ Van de scholen is helaas niet duidelijk hoeveel ze er hadden opgericht.

De primaire bronnen geven een goed beeld van hoe de VOC-functionarissen dachten over het missiewerk van de katholieken wat ze in het gebied aantroffen, en dit was verre van positief. Volgens de Nederlanders waren de katholieken niet uit op het dienen van God en het redden van zielen: ‘Dit sijn eygentlijcke en ware manieren om de menschen te bekeeren tot het gelove, geheel andere dan die de papisten plegen te gebruycken, meerder om de menschen te verkeeren en te verderven, dan om te behouden.’³⁷ Ze zouden enkel hun religie verspreiden om

³² Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 27.

³³ Hendrik E. Niemeijer en Th. Van den End, ‘Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost- Indische Compagnie (VOC), 1605-1791’, *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* Deel 1, band 1, GS 264, 7 [, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/molukse_kerk/#page=0&accessor=toc&view=homePane].

³⁴ Niemeijer, ‘Orang Nasrani’, 129.

³⁵ Gerrit J. Knaap, ‘A City of Migrants: Kota Ambon at the End of the Seventeenth Century’, *Indonesia* 51 (1991) 105–128, aldaar 108.

³⁶ Koolen, ‘Een seer bequaem middel’, 152.

³⁷ Stapel en Dubbeldam, ‘Pieter van Dam’s Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700’, Deel 4, GS 96, 208.

hun rijk te vergroten: 'Voor de rest is het oock seecker, dat den ijver van de godtsdienst daar niemandal in doet, want de Roomsche kerck heeft geen ander oogmerck als om haar paelen uyt te breyden en haar rijcke te doen vermeerderen.'³⁸

Zowel de islamieten als de katholieken hadden al duidelijk hun stempel op het eiland achter gelaten, hoewel dit bij de een beter gelukt was dan bij de ander. Het mindere succes van de Portugezen kwam niet door een gebrek aan inzet. Het was hun binnendringen in het lokale handelssysteem, hun overname van lokale gebieden en het opdringen van het katholieke geloof wat hen ongeliefd maakte bij de lokale, voornamelijk islamitische bevolking. De Nederlanders zagen hetzelfde als de Portugezen, namelijk dat de groei en macht van de islamitische bevolking gevaarlijk kon zijn voor hun aanwezigheid op het eiland en voor de handel. Om niet net zoals de Portugezen uit het gebied verjaagd te worden moesten de Nederlanders ervoor zorgen dat ze een stabiele verhouding tussen de christenen en de moslims konden creëren.

³⁸ Ibidem, Deel 4, GS 96, 212.

Hoofdstuk 3: De omgang met andere religies

Nu duidelijk is wat voor situatie de Nederlanders op het eiland aantroffen toen zij het in 1605 overnamen kan er gekeken worden naar hoe de Nederlanders de katholieken en islamieten op Ambon behandelden. De VOC-functionarissen kregen te maken met twee verschillende religieuze groepen; de katholieken waren weggejaagd en afgezwakt, de islamieten hadden zich juist goed weten te positioneren op het eiland. Is er verschil te zien in de behandeling van de katholieken door de Nederlanders en de behandeling van de islamieten? Zijn de Nederlanders toleranter tegen een groep dan tegen de ander, of is er helemaal geen sprake van tolerantie tegenover deze twee groepen?

De behandeling van moslims

De aanwezigheid van de islam in het Zuidoost-Aziatische gebied was voor de Europese koloniale machten een moeilijk veranderbaar feit. Al meer dan een eeuw voor de Nederlanders op Ambon arriveerden had het islamitische geloof daar voet aan land gezet. Daar kwam nog bij dat de islam door de Ternatanen werd gebruikt als leidende ideologie in hun strijd tegen de Portugezen en dat het moeilijk bleek islamieten tot het christendom te bekeren. Het enige wat de Nederlanders in dit gebied volgens Knaap in hun strijd tegen de islamieten konden doen was een politiek van indamming en inperking hanteren. Ze moesten ervoor zorgen dat de moslimbevolking niet verder zou groeien. De Nederlanders moesten dus verder waar de Portugezen gebleven waren voor de Portugezen van het eiland afgejaagd werden.³⁹

De Nederlanders zetten de indammingspolitiek van de Portugezen voort. Dit zien we terug in het verbond dat de Nederlanders met de islamieten sloten. Kort na aankomst op het eiland had Steven van der Haghen in 1605 een ‘eeuwig verbond’ gesloten met de bevolking in het noorden van het eiland, de islamitische Hituezen. Ze troffen een regeling voor het samenleven van christenen en moslims op het eiland. In de regeling werd beloofd om niemand diens geloof te hinderen; in dit verbond was ook een bepaling opgenomen over het naar elkaar terugsturen van afvalligen.⁴⁰

De islamieten werden volgens Klaveren door de Nederlanders deels met rust gelaten. Ze waren er al voor de Nederlanders er aankwamen en daarnaast hadden ze de Nederlanders geholpen om de Portugezen te verdrijven. Volgens Klaveren is er nooit serieus geprobeerd om de ‘mohammedanen’ te bekeren.⁴¹ Dit komt deels overeen met wat we in de primaire bronnen

³⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 98.

⁴⁰ Koolen, ‘Een seer bequaem middel’, 70.

⁴¹ N.A. Klaveren, *The Dutch Colonial System in the East Indies*, (Bangkok 2013) 31.

lezen. In de *Memoires van overgave van gouverneurs-generaal van Ambon in de 17^e en 18^e eeuw* staat dat islamieten op het eiland mochten blijven wonen, alleen wel in specifieke gedeeltes en dat ze ook niet overal hun religie mochten uitoefenen.

Bovendien mogen se alhier in de stadt en hare woninge den publijken mahometaensen dienst niet oeffenen, maer wel aen den Rodenberg, zijnde 't gandsche moorse quartier aen 't casteel alwaer het die van die gesindheyt gepreviligeert is, dog niet anders dan hare gewonelijke en bij ons vanouts bekende religie op pene van de vereyste correctien.⁴²

Deze tekst is geschreven door Dirk de Haas, gouverneur van Ambon, op 14 mei 1691. Terwijl de VOC zich toen al bijna een eeuw op Ambon had gevestigd is er slechts een gedeeltelijk verbod op de islam vanuit de VOC of de lokale regering. In dezelfde bron staat zelfs dat moslims hun geloof uit mochten blijven oefenen, enkel niet in het openbaar. Het moest in hun eigen huis gebeuren, want het was wel verboden om moskeeën te bouwen.⁴³ De Nederlanders stellen zich dus enigszins tolerant op ten opzichte van het islamitische geloof, maar wel in beperkte maten. Er is hier niet sprake van een compleet verbod, maar van een gedeeltelijk verbod.

Hierin komen duidelijk de opvattingen van Spinoza terug. De VOC tolereert de islamitische bevolking op het eiland tot op bepaalde hoogte om stabiliteit te bewaren en conflict te voorkomen, aangezien de stad zelf wel christelijk was en de omgeving overwegend islamitisch. Het bestuur handhaaft het publieke aspect van religie door islamitische uitingen in het openbaar te verbieden, maar thuis mogen ze wel hun eigen religie beoefenen. Dit komt erg overeen met het tolereren van schuilkerken in het vaderland.⁴⁴

Toch waren de indammingspolitiek en het 'eeuwig verbond' niet zo effectief als de Nederlanders hadden gehoopt en werden de beloftes uit het verbond al snel aan de kant geschoven. Het is duidelijk uit de literatuur dat het beeld dat Klaveren schetst niet volledig klopt. De islamitische bevolking hielp de Nederlanders inderdaad om de Portugezen te verdrijven, maar helaas bleef het niet boteren tussen de protestantse Nederlanders en de islamitische Ambonezen.

⁴² Gerrit J. Knaap, 'Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17e en 18e eeuw', *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* 277 [, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/memories_ambon/#page=0&accessor=toc&view=homePane].

⁴³ Knaap, 'Memories van overgave van gouverneus van Ambon in de 17e en 18e eeuw', 98.

⁴⁴ Parker, 'Paying for the Privilege', 293.

In Waay, een gebied in het noordoosten van Ambon, was rond 1620 de helft van de christelijke bevolking moslim geworden. Het islamitische geloof bleef zich dus verspreiden. Dit kon de VOC echter niet zo door laten gaan en de Compagnie trad dan ook hard op door een moskee te verbranden en voormalige christenen opnieuw tot het christendom te bekeren.⁴⁵

Nadat de Portugezen weg waren werden de Nederlanders de nieuwe tegenstanders van de Hitu-moslims. De Hituezen hebben zich lang verzet tegen VOC-overheersing. In 1646 konden de Nederlanders eindelijk de Hitu opstand onderdrukken. De toenmalige Hitu-leider gaf zich over en bood aan om zich tot het Christendom te laten bekeren, maar dit kon hem niet meer redden. De VOC executeerde hem op Ambon.⁴⁶

Uit de werken van Adas en Nederman en Laursen komt een duidelijk beeld naar voren van een superioriteitscomplex binnen het christendom, zowel bij de katholieken als bij de protestanten. Het conflict met het katholicisme om wie er nu het ware geloof verkondigde was geen nieuwe ervaring voor de Nederlanders. Europeanen zagen het als hun taak om anderen het ware geloof te brengen en om hun ziel te redden, zowel binnen Europa als erbuiten. Toch was de islam anders voor de Nederlanders, omdat het hier om een heel ander geloof ging met andere regels en tradities.

Ondanks dat men, vooral in de grote steden, bekend was met veel verschillende vormen van het christendom en met het jodendom, was in de Lage Landen de islam niet terug te vinden. De enige die ermee in aanraking kwamen waren de handelaren die naar het Oosten voeren. In de primaire bronnen zoals 'Pieter van Dam's Beschrijvinge' of in 'Bronnen Betreffende Kerk en School in de Gouvernements Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791' komt naar voren dat ze benamingen hadden voor de aanhangers van de islam, zoals 'moor' of 'mohammedaan' of een variatie daarop. In sommige gevallen wordt hun voorganger ook imam genoemd, maar vaker gebruiken ze hiervoor de term 'paap', 'moorse paap' of 'moorse priester'.⁴⁷ Dit is interessant, omdat paap ook het woord is wat in deze teksten gebruikt wordt voor katholieken en daarnaast een priester natuurlijk ook een katholieke voorganger betekent. Een primaire bron doorzoeken op het woord paap levert dus niet altijd informatie op over de omgang met en gedachtes over katholieken. Ook toont het aan dat de Nederlanders op dit punt in de geschiedenis nog weinig kennis over de islam hadden.

⁴⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 98.

⁴⁶ Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 70.

⁴⁷ Niemeijer en End, 'Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost- Indische Compagnie (VOC), 1605-1791', Deel 1, band 1, GS 264, 342.

Zowel de katholieken als de protestanten zagen de islam als een sekte en het product van een valse profeet dat verdreven moest worden. Dit zien we terug in een brief van de kerkenraad van Batavia aan de VOC-kamer van Amsterdam waarin ze de islam de ‘valschen godtsdienst der Moren’ noemen.⁴⁸ De Nederlanders zagen hun eigen geloof als waar en superieur aan de islam. Toch ging het bekeren van deze groepen niet zoals gepland. Ze kregen vooral vanuit de islamitische groepen te maken met veel weerstand zoals we eerder al zagen in het conflict met de Hituezen.⁴⁹

Behandeling van de katholieken

Om de behandeling van de katholieken op Ambon te kunnen begrijpen is het belangrijk om eerst te kijken naar hoe katholieken in de Republiek behandeld werden. De Staten-Generaal garandeerden alle inwoners van de Republiek vrijheid van geweten in de Unie van Utrecht in 1579. Dit hield in dat politieke autoriteiten niemand zouden vervolgen voor persoonlijke geloofsovertuigingen. Volgens Charles Parker kwam dit niet zozeer voort uit morele overwegingen, maar eerder uit praktische. Aansluiting bij religieuze gemeenschappen was op dit moment in de Republiek erg wisselend. Als men al lid was bij een kerk kon dat zowel bij de staatskerk zijn als bij andere protestantse denominaties of zelfs bij de verboden katholieke kerk.⁵⁰ Er was niet een concrete vijand van de staatskerk die makkelijk uit te schakelen was; de vijand bestond uit verschillende gefragmenteerde groepen. De jaren van religieus conflict in de Republiek zagen we ook bij Spinoza, wiens theorieën over tolerantie hieruit voort gekomen zijn.

Ondanks deze gegarandeerde vrijheid werd de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1602 opgericht in religieus onstuimige tijden. De Republiek zat nog middenin de oorlog met Spanje die tot 1648 zou duren en katholieken werden ervan verdacht dat hun loyaliteit bij de Spanjaarden lag.⁵¹ Het conflict met de Spanjaarden, en als gevolg daarvan ook met de Portugezen, was volgens Ricklefs juist een belangrijke reden voor het opzetten van de VOC. De Nederlanders kochten eerst specerijen via de Portugezen in om die vervolgens aan de rest van Noord-Europa te verhandelen. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw werd de aanvoer vanuit de Portugezen door het conflict afgekapt en gingen de Nederlanders direct via Azië

⁴⁸ Stapel en Dubbeldam, ‘Pieter van Dam’s Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700’, Deel 4, GS 96, 121.

⁴⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 87.

⁵⁰ Parker, ‘Paying for the Privilege’, 272.

⁵¹ Wiebe Bergsma, ‘Church, state and people’, in: Karel. Davids en Jan. Lucassen ed., *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge 1995) 196–228, aldaar 211.

handeldrijven. De Nederlanders werden zo een commerciële concurrent van de Portugezen in het Zuidoost Aziatische gebied en omdat het begon vanuit de religieuze conflicten van de Reformatie bleef deze commerciële strijd volgens Ricklefs daar mee geassocieerd worden.⁵²

Deze rivaliteit is ook terug te zien in Pieter van Dam's Beschrijvinge. Hij schrijft hier als volgt:

In geenderhande maniere sal men Portugesen off Spangiaarden, waar men by haar komt, betrouwen of geloof geven, noch met haar eeten, drincken of eenige gemeenschap houden, maer men sal voorsigtigh ende neerstigh wesen, om haar listige aanslagen en bedrogh te ontdekken.⁵³

Hieruit wordt goed duidelijk dat de Nederlanders de Portugezen en Spanjaarden niet hoog in het vaandel hadden. Van Dam waarschuwt voor de Portugezen en Spanjaarden en dringt erop aan niet bij hen in de buurt te komen of ze te vertrouwen.

Het gereformeerde protestantisme was de godsdienst van de staat. Het lag aan de basis van het onderwijs en katholieken werden publieke functies en armenzorg vanuit de protestantse kerk ontzegd.⁵⁴ De afkeer van het katholicisme begon dus al in het vaderland en was in de basisprincipes van de VOC opgenomen. In Van Dam's Beschrijvinge worden de regels omtrent het aannemen van functionarissen en zeelieden besproken. Erg sprekend is dat katholieken, in dit stuk vaak aangeduid als papen, in hetzelfde rijtje staan als delinquenten en mensen die failliet verklaard zijn.⁵⁵ Katholieken behoorden in de Republiek tot de laagste rangen van de samenleving.

Voor het beantwoorden van de vraag of de lokale katholieken op Ambon net zo behandeld werden verschillen auteurs van opvattingen. Volgens Klaveren genoten de katholieken tot 1605 vrijheid van geweten, maar de VOC stuurde al wel snel op eigen kosten protestantse dominees naar het Oost-Indische gebied om hen te bekeren.⁵⁶ Bij Koolen zien we dit ook terugkomen. Volgens hem lukte het de katholieke priesters om Van der Haghen over te halen dat de katholieken op het eiland onder bescherming zouden worden gesteld en dat zij hun religie mochten blijven uitoefenen.

⁵² Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 28–29.

⁵³ Stapel en Dubbeldam, 'Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700', Deel 1.1, GS 63, 79.

⁵⁴ G. J. Schutte, 'Christendom en Compagnie', in: Leonard Blussé en Ilonka Ooms ed., *Kennis en de Compagnie: De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne Wetenschap* (Leiden 2002) aldaar 87.

⁵⁵ Stapel en Dubbeldam, 'Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700', Deel 1.1, GS 63, 555.

⁵⁶ Klaveren, *The Dutch Colonial System in the East Indies*, 31.

Ricklefs staat tegenover Klaveren en Koolen en is heel kort over hoe de VOC-functionarissen met het katholicisme op Ambon omging. Kort na de inname van het eiland verdreven ze alle katholieke missionarissen en bekeerden ze de lokale katholieken tot het calvinisme.⁵⁷ Ook Barbara Watson Andaya staat aan deze kant van het debat. De VOC had in eerste instantie vrijheid van geloof beloofd aan de katholieken die ze aantroffen op het eiland in 1605. Een maand later kwam men echter al terug op deze belofte en katholieke priesters werden verboden op het eiland.⁵⁸

De materiële manifestatie van het katholieke geloof op het eiland schoven de Nederlanders niet zo snel aan de kant. Dit was niet uit respect, maar eerder uit gemakzucht. Een van de eerdergenoemde kerken die de Portugezen op het eiland gebouwd hadden, de Pauluskerk, werd door de Nederlanders hergebruikt als calvinistische kerk. Helaas is het gebouw niet lang meegegaan; eind jaren twintig van de zeventiende eeuw stortte het na een storm in een nieuwe stenen kerk werd op de plaats gebouwd.⁵⁹

De Nederlanders wisten ook nog een financiële winst uit de katholieke materiele cultuur te halen. Het protestante geloof verafschuwde de katholieke beelden en rozenkransen, maar ondanks dat de Nederlanders al deze materiele manifestaties van het katholicisme veroordeelden, keurden ze het toch niet zo erg af dat ze handelen erin links lieten liggen. Volgens Andaya zou de VOC zelf nog in afbeeldingen van de Maagd Maria en Maria Magdalena hebben gehandeld.⁶⁰

De Nederlanders zagen hun eigen protestantse geloof duidelijk als superieur tegenover het katholicisme en de islam. Het is misschien dan ook niet heel verbazend dat beide religieuze groepen behoud van hun religie beloofd werd en in beide instanties de Nederlanders zich niet aan hun beloftes hielden. Toch waren de omstandigheden anders. In het geval van de islamieten zien we een overtreding van het verbond aan beide kanten. In eerste instantie tolereerden de Nederlanders de islamieten door ze niet te vervolgen en hun religie niet te verbieden. De Nederlanders handelden hier pas nadat de islamieten zich niet aan het verbond hadden gehouden. Dit was niet het geval bij de katholieken. Ook werd het moslims niet verboden om hun geloof uit te oefenen, ondanks dat ze geen volledige religieuze vrijheid genoten in de gebieden die beheerst werden door de Nederlanders. De katholieke priesters werden al bijna

⁵⁷ Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 30.

⁵⁸ Watson Andaya, 'Between Empires and Emporia', 378.

⁵⁹ Knaap, 'A City of Migrants', 108.

⁶⁰ Barbara Watson Andaya, 'Glocalization and the Marketing of Christianity in Early Modern Southeast Asia', *Religions* 8 (2017) 1–15, aldaar 6.

gelijk verboden op het eiland. Het grote verschil tussen deze twee vijanden is dat de moslims een sterke positie op het eiland hadden en de katholieken een zwakke. De Nederlanders hoefden de katholieken niet tevreden te houden om instabiliteit te voorkomen.

Hoofdstuk 4: De Nederlandse poging tot bekering

Het tegengaan van de islamitische en katholieke verspreiding op het eiland was op zichzelf niet genoeg. De Nederlanders moesten de lokale bevolking tot het protestantisme bekeren om genoeg aanhang te creëren voor een stabiele basis op het eiland. Ze konden niet, net als de Portugezen voor hen, zich van het eiland af laten jagen door de islamitische bevolking met hun valse geloof. Verschillende middelen werden geheiligd om dit doel te bereiken.

Religieuze taken en bevoegdheden van de VOC

De Compagnie was voornamelijk een handelsbedrijf en een van de eerste multinationals in de geschiedenis. Dat was het primaire doel waar het voor werd opgericht, maar we weten bijvoorbeeld uit het octrooi van de VOC ook dat ze bepaalde bevoegdheden had die gelijkstonden aan die van de staat. Zo mocht zij bijvoorbeeld overzees oorlog voeren met schepen van rivaliserende landen en handelsbedrijven. Daarnaast hield dit ook in dat de VOC, als verlenging van de staat, verantwoordelijk was voor het behouden van de rust in de overzeese gebieden en het implementeren van de staatskerk.

Schutte gaat hier in zijn boek ook al op in. In het octrooi van de VOC van 1602 staat wat voor rechten er aan de VOC werden verleend. Dit waren vooral overheidsrechten waardoor de VOC de lange arm van de Republiek werd in de overzeese gebieden. Er staat in het octrooi echter niets over religieuze zaken zoals het stichten van kerken of zendingswerk. Volgens Schutte wordt dit niet genoemd omdat het vanzelfsprekend was. Kerkelijke zaken waren de verantwoordelijkheid van de overheid, zoals we in de theorie van Spinoza al zagen, en aangezien de VOC als verlenging van de protestantse staat fungeerde was het bedrijf zelf protestants van aard en verantwoordelijk voor religieuze zaken in de overzeese gebieden.⁶¹

In 1622/23 veranderde dit echter. In het tweede octrooi van de VOC was het behouden en conserveren van het gereformeerde geloof een van de redenen om het monopolie van de Compagnie te behouden. Het twaalfjarig bestand was net afgelopen en zowel het debat over als de strijd tegen de Spanjaarden was weer hervat, waardoor er verduidelijking verlangd werd omtrent zendingswerk in de overzeese gebieden.⁶²

De Nederlanders konden hun werk beginnen waar de Portugezen waren opgehouden. Ze konden de parochies overnemen die onder leiding van Franciscus Xaverius in Ambon opgezet waren. Klaveren stelt zelfs dat de Nederlanders nergens waren gekomen met het

⁶¹ G. J. Schutte, 'De kerk onder de Compagnie', in: G. J. Schutte ed., *Het Indisch Sion: de Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 43–64, aldaar 46.

⁶² Schutte, 'De kerk onder de Compagnie', 47.

bekeren van de lokale bevolking tot het Protestantisme als de Portugezen er geen rooms-katholieke kern hadden gevestigd.⁶³ De Portugezen hadden er natuurlijk voor gezorgd dat de hoofdstad op het eiland katholiek was en dat er een basis aan christelijke aanhangers was om tegenwicht te bieden aan de islamitische bevolking en hun islamiseringspolitiek.

Naast dat de Nederlanders de Portugese gebouwen overnamen zien we ook dat de Nederlanders nieuwe kerken bouwden. Op afbeelding 3 is dit goed zien. Op de prent 'Vier gezichten op gebouwen in Ambon-stad' van Frederik Ottens zien we vier afbeeldingen van gebouwen op Ambon. Twee daarvan beelden kerken af, de een 'De oude Hollandsche Kerk', de ander 'De nieuwe Hollandsche Kerk'. De prent uit 1724 komt uit het werk 'Oud en Nieuw Oost-Indiën' van François Valentijn. Deze prent is echter gemaakt naar aanleiding van de teksten van Valentijn aan het einde van de zeventiende en begin achttiende eeuw. De Nederlanders hadden al eerder een kleine kerk bijgebouwd, die is in 1658 afgebrand. Na het afbranden van deze kerk besloot de VOC dat de groeiende kerkgemeenschap gescheiden diensten moesten bijwonen. Er kwamen aparte Nederlandse en Maleise diensten. In de jaren tachtig werd er voor de Nederlanders een nieuwe kerk gebouwd en, na een hele tijd in een tijdelijke houten gebouwen kerkdiensten te hebben bijgewoond, kon de Maleise gemeenschap in 1696 ook een nieuwe kerk in gebruik nemen.⁶⁴

Alle kerkelijke zaken werden, net als in Nederland, behandeld door de kerkenraad, maar deze werd wel grotendeels beheerst door de VOC. De voorgangers en de helft van de kerkenraadsleden stonden in dienst van de Compagnie.⁶⁵ Elk eiland had zijn eigen kerkenraad die besloot over kerkelijke zaken in het desbetreffende gebied. De kerkenraad van Ambon werd in 1625 opgericht.⁶⁶ Er kwamen dus vaste religieuze regelingen dankzij de Ambonese kerkenordering, maar dit werd pas in 1673 officieel ingevoerd. Dit zorgde er wel voor dat er vaste regels waren voor Ambon en de omringende regio.⁶⁷ Pastoors en leraren op de lokale scholen konden niet zomaar doen wat ze wilden. Ze moesten verslag uitbrengen aan de kerkenraad en volgens algemene regels preken en lesgeven.

Onderwijs en gezinsleven

Eerdere hoofdstukken hebben al aangetoond dat de Nederlanders de islam en het katholicisme enkel als bedrog zag. Het haakt aan bij de theorie over het superioriteitscomplex

⁶³ Klaveren, *The Dutch Colonial System in the East Indies*, 31.

⁶⁴ Knaap, 'A City of Migrants', 108.

⁶⁵ Schutte, 'De kerk onder de Compagnie', 57.

⁶⁶ Knaap, 'A City of Migrants', 114.

⁶⁷ Niemeijer, 'Orang Nasrani', 135-136.

dat de protestantse Nederlanders hun geloof duidelijk als de enige pure vorm van het (christelijke) geloof zagen. De katholieken zouden enkel corrupt zijn en zich laten verleiden door macht, waardoor ze niet meer het werk van God deden. Deze gedachte legitimeerde de middelen die de VOC inzette om het ware geloof over te brengen. Dit komt ook op verschillende plekken naar voren in Van Dam's Beschrijving. Enerzijds wordt het opzetten van scholen en het onderwijzen van de inheemse bevolking precies op deze manier gerechtvaardigd.⁶⁸ Anderzijds wordt het werk van de kerk op het eiland gezien als het weren van de 'paepse afgoderije'.⁶⁹

De Nederlanders volgden op Ambon in de voetstappen van zowel de Portugese katholieken als de inheemse moslims met het opzetten van scholen. De VOC stuurde als vrij snel na aankomst op eigen kosten protestantse missionarissen naar het eiland toe om de katholieke bevolking te bekeren, ondanks dat hen vrijheid van geweten was beloofd in 1605.⁷⁰ Sebastiaan Danckaerst predikte op Ambon in het Maleis, maar zag dat zelfs met deze aanpassing niet veel lokale christenen naar de kerkdiensten kwamen. Daarnaast was het door de uitbreiding van het christendom op het eiland niet mogelijk om alle christelijke dorpen van Nederlandse predikanten te voorzien.

Danckaerst kwam met een oplossing voor beide problemen.⁷¹ Hij begon al in 1618 met het bouwen van scholen voor de inheemse jeugd op Ambon en in de regio. Het onderwijs werd hier in de moedertaal gegeven.⁷² De scholen moesten ervoor zorgen dat de leerlingen over het christelijke geloof leerde, maar ook dat ze op werden geleid tot predikanten.⁷³ Deze lokale schoolmeester waren vervolgens verantwoordelijk voor het onderwijs, maar ze moesten er ook op letten dat kinderen gedoopt werden en de bevolking in de protestantse kerk trouwde.⁷⁴ Het werk werd dus niet alleen door Nederlandse geestelijken gedaan en ze lieten de inheemse bevolking controleren door schoolmeesters uit hun midden.

Het huwelijk op het eiland werd zodoende, naast educatie, ook gereguleerd door de VOC en de protestantse kerk. De predikanten op het eiland eisten een kerkelijke huwelijksluiting. Zo konden ze christelijke normen en waarden makkelijker implementeren bij

⁶⁸ Stapel en Dubbeldam, 'Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700', Deel 4, GS 96, 9.

⁶⁹ Ibidem, Deel 4, GS 96, 258.

⁷⁰ Klaveren, *The Dutch Colonial System in the East Indies*, 54.

⁷¹ Niemeijer, 'Orang Nasrani', 130.

⁷² Koolen, 'Een seer bequaem middel', 63.

⁷³ Stapel en Dubbeldam, 'Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700', Deel 4, GS 96, 27.

⁷⁴ Niemeijer, 'Orang Nasrani', 130.

de bevolking, doordat zij onder christelijke voorwaarden trouwden.⁷⁵ Het trouwen gebeurde in de kerk en, afhankelijk van de personen die gingen trouwen, werd de dienst of in het Nederlands of in het Maleis uitgevoerd.

Het trouwen van de Ambonese christenen sorterende onder 't casteel werdt in de Malaise tael oentlick op deser lants manieren in de cerck bedient; de man ende vrouwe Nederlanders zijnde, wert 'tselfde in Nederlantse tale bedient, niettegenstaende 't meste del van de toehorders ingeborne sijn, ver staende niet anders als Maleys.⁷⁶

De macht van de predikanten brokkelde echter af over de loop van de jaren. Aanvankelijk moest er toestemming gevraagd worden aan de predikant of er getrouwd mocht worden. De optie om te weigeren gaf de predikanten veel macht. Rond 1660 werd deze taak echter overgegeven aan de Raad voor Huwelijksaangelegenheden.⁷⁷

Uit de hierboven besproken octrooien kwam al naar voren dat regels en geboden vanuit het vaderland werden opgelegd. Als we kijken naar lokale inspanningen om het ware christelijke geloof te implementeren dan komt het werk van gouverneur Arnold de Vlaming van Oudshoorn duidelijk naar voren. Hij was gouverneur van 1647 tot 1650 en voerde strenge regels en boeten in omtrent de handhaving van het christelijk huwelijk en de doop om ervoor te zorgen dat ook nieuwe bekeerlingen zich aan de protestantse manier van leven zouden houden. Zo kon men een boete ontvangen van vier rijksdaalders als hun kind niet binnen acht dagen na de geboorte gedoopt werd, maar er stond zelfs een boete van 200 rijksdaalders op 'voortijdige bijslaap' oftewel seks voor het huwelijk.⁷⁸

Het ritueel van de doop was een andere weg voor de protestantse kerk om veel macht over de lokale christelijke bevolking te krijgen. Ten eerste konden ouders gestraft worden als ze hun kind niet doopten. Volgens Knaap kregen ze een boete van vier rijksdaalders als hun kind niet binnen acht dagen na de geboorte gedoopt werd.⁷⁹ Met dit boetesysteem zetten de Nederlanders druk op de lokale bevolking om hun kinderen aan het christelijke geloof te onderwerpen.

De doop zorgde ervoor dat de Nederlanders nog meer zeggenschap kregen over het kind

⁷⁵ Niemeijer en End, 'Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost- Indische Compagnie (VOC), 1605-1791', 177.

⁷⁶ Knaap, 'Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17e en 18e eeuw', 13.

⁷⁷ Knaap, 'A City of Migrants', 114.

⁷⁸ Niemeijer, 'Orang Nasrani', 134.

⁷⁹ Knaap, 'A City of Migrants', 134.

in latere jaren. Zowel slaven als de vrije inheemse bevolking werd verplicht gesteld om hun kinderen dagelijks naar school te sturen. Wanneer kinderen ongeveer acht jaar oud waren, moesten zij naar school gaan tot ze ongeveer een leeftijd van twaalf of veertien jaar oud hadden bereikt, afhankelijk of het een meisje of een jongen was. Deden ze dit niet dan stond ook hier een boete op.⁸⁰

Ondanks de inzet van de functionarissen en de missiewerkers ging het uitbreiden van de christelijke religie moeizaam: '[...]in de voortplantinge van de waare christen religie die nog egter van soberen voortgancq is.'⁸¹ Anthonio Hurdt, gouverneur van Ambon van 1672 tot 1678, schreef dit op 4 april 1669 en haalde daarbij de strijd aan tussen de christelijke kerk en de islamieten om het bekeren van de lokale bevolking. Beiden wilden hun bereik uitbreiden en streden om nieuwe leden. Het uitbreiden van de macht en bereik zou voor meer stabiliteit en een sterkere positie ten opzichte van de tegenstander zorgen. Dit ging alleen niet zo vlot als was gehoopt waardoor het meer op inperken van de tegenstander leek in plaats van op grote schaal bekeren.

Het gaat misschien moeizaam, maar dat het christendom op Ambon groeide wel. Rond 1633 waren er al zo'n 50 christelijke dorpsgemeenschappen in Ambon-Lease. In de periode 1640-1660 vond er een grotere groei plaats, doordat er veel volwassenen werden gedoopt en niet alleen kleine kinderen. Onder de volwassenen die gedoopt werden bevonden zich ook moslims. In 1679 wordt in een kerkbrief vermeld dat er naar schatting 20.000 inlandse christenen en 50 kerken en scholen in de regio zijn.⁸² Als we hier de 16.000 inlandse christenen tegenover plaatsen die de Portugezen al hadden bekeerd valt het inderdaad tegen.

Rechtspraak onder de VOC

De VOC en de kerk probeerden ook hun macht uit te oefenen op de lokale bevolking via het implementeren van hun eigen rechtssysteem. Dit komt op twee manieren tot uiting in de primaire bronnen. Ten eerste weigerde de Nederlandse predikant Fredericus Geunier in 1682 om een gebed uit te voeren tijdens de executie van een 'mahometaan' die terecht stond voor moord. Geunier kon het niet over zijn hart verkrijgen om in dit geval een gebed uit te brengen, wat doorgaans een vast onderdeel was van terechtstelling. Hij verzocht de kerkenraad en de politieke overheid om hem er niet toe te dwingen, maar werd vervolgens

⁸⁰ Niemeijer en End, 'Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost- Indische Compagnie (VOC), 1605-1791', Deel 1, band 1, GS 264, 185.

⁸¹ Knaap, 'Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17e en 18e eeuw', 231.

⁸² Niemeijer en End, 'Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost- Indische Compagnie (VOC), 1605-1791', 176.

wel geschorst.⁸³ Anderzijds zien we ook dat moslims zelf beperkt werden in het deelnemen aan rechtspraak:

Dog sij, moren zijnde, mogen over doodvonnissen van christenen niet zitten off daerover mede besoigneren om alle ergernisse en verkeerde mahumetaense gevoelens voor te komen, gelijk den teneur van Haer Ho. Ed. ordre expres medebrengt. Sulx dat op het landschap Hitoe egene vergaderinge in 't civiel, hoe gering de saek ook mogte wesen, mag gehouden werden, maer moeten parthijen hier aen 't casteel voor haren competenten regter verschijnen en daer haer verschil laten wijsen.⁸⁴

Rechtspraak was en is nog steeds een integraal onderdeel van het islamitische geloof. Het verbieden van het islamitische rechtstelsel is geen kleinigheid en kan gezien worden als het verbieden van religieuze uiting. We kunnen in dit geval dus niet spreken van tolerant beleid.

Aangezien het hier om rechtspraak gaat is het niet iets wat geïmplementeerd werd door de kerk maar door de politieke leiding op het eiland die direct in dienst staat van de VOC. Dit geldt ook voor de boetes op het niet laten dopen van een kind of seks voor het huwelijk. Uitsluiting van of neerkijken op islamieten en andere niet-protestanten kwam dus niet alleen vanuit kerkelijke functionarissen, maar werd geïmplementeerd in alle aspecten van het leven op Ambon door functionarissen die bijvoorbeeld politieke rollen vervulden in naam van de VOC.

De kerk, maar ook de politieke bewindhebbers op het eiland probeerden invloed te hebben op het geloof van de lokale bevolking. De kerk verkreeg invloed via een lokaal scholensysteem, zeggenschap over de huwelijken van lokale bewoners en het verplichten van de doop van lokale kinderen. De politieke leiders verkregen het via het overnemen van het rechtssysteem en het implementeren van een boetesysteem. Ondanks de financiële, rechtelijke en fysieke inzet lukte het de Nederlanders toch niet om zoveel zielen te winnen voor het protestantse geloof als ze hadden gehoopt.

⁸³ Stapel en Dubbeldam, 'Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700', Deel 4, GS 96, 33.

⁸⁴ Knaap, 'Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17e en 18e eeuw', 277.

Conclusie

Zowel de islamieten als de katholieken hadden al duidelijk hun stempel op het eiland achter gelaten, hoewel dit bij de een beter gelukt was dan bij de ander. De zwakkere positie en het feit dat zij de lokale bevolking tegen zich in het harnas hadden gewerkt heeft de Portugezen de kop gekost. De Nederlanders moesten ervoor zorgen dat zij wel een stabiele verhouding tussen de christenen en de moslims konden creëren, zodat zij het bekeren van de bevolking, waar de Portugezen al mee begonnen waren, verder konden zetten.

De Nederlanders zagen hun eigen protestantse geloof duidelijk als superieur tegenover de andere twee. Toch was er verschil te zien in de behandeling. Allebei werd in eerste instantie vrijheid van geloof beloofd, maar waar deze belofte naar de katholieken al snel verbroken werd hielden de Nederlanders hun afspraak met de islamitische bevolking veel langer in stand. De islamitische bevolking was groter dan de katholieken en de Nederlanders moesten hen dan ook wel tolereren om de stabiliteit voor de Nederlandse regering op het eiland te waarborgen. De katholieken vormden een veel kleinere bedreiging.

Zowel de kerkelijke als niet-kerkelijke VOC-functionarissen probeerden invloed uit te oefenen op de lokale bevolking. Dit gebeurde via het scholensysteem, de doop of het huwelijk, maar ook via rechtssysteem. De Nederlanders verboden misschien niet het uitoefenen van de islamitische religie in zijn geheel. Ze verboden wel het islamitische rechtssysteem, wat een belangrijk onderdeel van het geloof is. Ondanks de inzet van de Nederlanders lukte het hen niet om zoveel zielen te winnen voor het protestantse geloof als ze hadden gehoopt.

De stelling van Widjojoatmodjo aan het begin van dit essay over het beleid van de VOC is dus niet geheel onwaar, maar wel kort door de bocht als we kijken naar de casus van Ambon. De Nederlanders waren zeker niet altijd tolerant naar andere geloven, aangezien ze bijvoorbeeld ook priesters op het eiland verboden. Toch verdroegen ze ook veel uitingen van geloof. Op de momenten dat de Nederlanders andere geloven verboden werd dit vaak gedreven door hun superioriteitscomplex. Het idee dat het protestantse geloof het ware (christelijke) geloof was werd vaak gebruikt als legitimatie om andere geloven uit de weg te ruimen en financiële middelen en manschappen in te zetten om het eigen geloof over te brengen.

Ondanks dat Ambon een belangrijke post voor de Nederlanders vormde was het maar een klein onderdeel van de handel in het Oost-Indische gebied met een andere religieuze samenstelling dan sommige andere eilanden in het gebied. Barbara Watson Andaya haalt bijvoorbeeld kort aan dat er op Ceylon juist weer hindoe- en boeddhistische gemeenschappen

waren.⁸⁵ Er kan onderzocht worden of het gedrag van de Nederlanders ten opzichte van deze religies, of dezelfde religie op andere locaties, hetzelfde was of juist niet om te kijken of de situatie op Ambon een geïsoleerd geval was of voor een groter gebied gold.

⁸⁵ Watson Andaya, 'Between Empires and Emporia', 378.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Adas, Michael, *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca 1990).
- Andaya, Leonard Y., *The World of Maluku: Eastern Indonesia in the Early Modern Period* (Honolulu 1993).
- Bergsma, Wiebe, 'Church, state and people', in: Karel. Davids en Jan. Lucassen ed., *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge 1995) 196–228.
- Hick, John, 'The Non-Absoluteness of Christianity', in: John Hick en Paul F. Knitter ed., *The Myth of Christian Uniqueness: Toward a Pluralistic Theology of Religions* (Eugene 2005) 16–36.
- Klaveren, N.A., *The Dutch Colonial System in the East Indies* (Bangkok 2013).
- Knaap, Gerrit J., 'A City of Migrants: Kota Ambon at the End of the Seventeenth Century', *Indonesia* 51 (1991) 105–128.
- , *Kruidnagelen en christenen: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696* (Leiden 2004).
- Koolen, G.M.J.M., 'Een seer bequaem middel: Onderwijs en kerk onder de 17e eeuwse VOC' (Nijmegen 1993).
- Lape, Peter V., 'Political dynamics and religious change in the late pre-colonial Banda Islands, Eastern Indonesia', *World Archaeology* 32 (2000) 138–155.
- Laursen, John Christian, 'Spinoza on Toleration: Arming the State and Reining in the Magistrate', in: Cary J. Nederman en John Christian Laursen ed., *Difference and Dissent: Theories of Toleration in Medieval and Early Modern Europe* (London 1996) 185–204.
- Niemeijer, Hendrik E., 'Orang Nasrani: Protestants Ambon in de zeventiende eeuw', in: G. J. Schutte ed., *Het Indisch Sion: de Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 127–146.
- Parker, Charles H., 'Paying for the Privilege: The Management of Public Order and Religious Pluralism in Two Early Modern Societies', *Journal of World History* 17 (2006) 267–296.
- Ricklefs, M.C., *A History of Modern Indonesia since c.1200* (New York 2008).
- Rosenthal, Michael A., 'Spinoza's Republican Argument for Toleration', *Journal of Political Philosophy* 11 (2003) 320–337.

Schutte, G. J., 'Christendom en Compagnie', in: Leonard Blussé en Ilonka Ooms ed., *Kennis en de Compagnie: De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne Wetenschap* (Leiden 2002).

———, 'De kerk onder de Compagnie', in: G. J. Schutte ed., *Het Indisch Sion: de Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 43–64.

Watson Andaya, Barbara, 'Between Empires and Emporia: The Economics of Christianization in Early Modern Southeast Asia', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010) 357–392.

———, 'Glocalization and the Marketing of Christianity in Early Modern Southeast Asia', *Religions* 8 (2017) 1–15.

Widjojoatmodjo, Abdulkadir, 'Islam in the Netherlands East Indies', *The Far Eastern Quarterly* 2 (1942) 48–57.

Primaire bronnen

Archief Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis:

- Hendrik E. Niemeijer, Th. Van den End, Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernements Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/molukse_kerk/#page=0&accessor=toc&view=homePane.
- G.J. Knaap, Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17^e en 18^e eeuw, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/memories_ambon/#page=0&accessor=toc&view=homePane.
- F.W. Stapel en C.W.Th. baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vandam/#page=0&accessor=toc&view=homePane>.

Rijksmuseum Rijksstudio:

- Simon Fokke, 'Verovering van Ambon, 1606', 1782-1784, Objectnummer RP-P-OB-80.708, Rijksmuseum Rijksstudio,
<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.455313>.

Atlas of Mutual Heritage:

- Frederik Ottens (graveur/ etser), J. van Braam (uitgever), Gerard onder de Linden (uitgever), 'Vier gezichten op gebouwen in Ambon-stad', 1724,
<http://www.atlasofmutualheritage.nl/en/Four-views-buildings-Ambon-City.7213>.
- Kaartenmaker onbekend, 'Kaart van het eiland Ambon', 1700-1750,
<http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Kaart-eiland-Ambon.6321>.

Indahnesia.com:

- Map of Maluku, indahnesia.com,
http://indahnesia.com/indonesia/MAL/maluku_information.php.

Bijlagen

Bijlage 1: Afbeeldingen

Afbeelding 1

Afbeelding 1 Kaartenmaker onbekend, 'Kaart van het eiland Ambon', 1700-1750, <http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Kaart-eiland-Ambon.6321>.

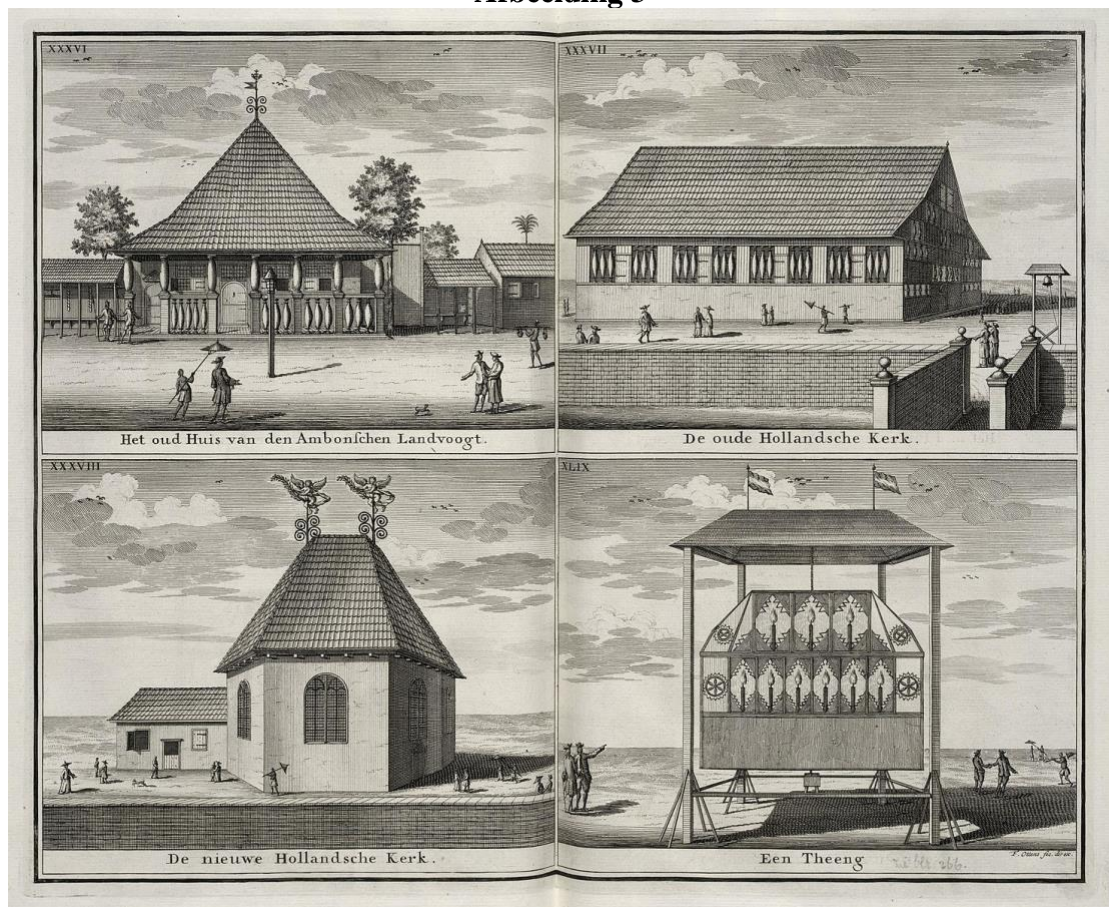
1: Ambon stad/fort Victoria, 2: Waay, 3: Hila.

Afbeelding 2

Afbeelding 2 Map of Maluku, indahnesia.com, http://indahnesia.com/indonesia/MAL/maluku_information.php.

Afbeelding 3

Afbeelding 3 Atlas of Mutual Heritage, Frederik Ottens (graveur / etser), J. van Braam (uitgever), Gerard onder de Linden (uitgever), 'Vier gezichten op gebouwen in Ambon-stad', 1724.

Hieronder volgt een tabel met de stukken tekst uit de gebruikte bronnen die van waarde bleken te zijn voor dit onderzoek, gerangschikt op alfabetische volgorde van het woord waarop gezocht werd en bijgevoegd de vindplaats van de tekst. De bronnen zijn op de volgende termen doorzocht (spellingsvariati es achterwegen gelaten): ‘bekeert’, ‘christelijke religie’, ‘doop’, ‘mohametaan’, ‘moorse’, ‘moren’, ‘paaps’, ‘religie’, ‘rooms’, ‘trouwen’ en ‘verboden’.

Bijlage 2: Primaire bronnen

Woord	Bron	Tekst
bekeert	Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernemenen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791 Deel 1 band 1 GS 264 p. 7	Die Christenheit was in Ambona ende in di omleggende eylanden al vrij wat vermeerderd, want die Jesuiten seyden tegen den admirael Van der Hagen datter al over die sestienduisen bekeert waren ende gedoopt.
Christelijke religie	Pieter van Dam’s Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 4, GS 96 p.27	Sooals hiervoor is aangewesen sijn in de eerste tijden dese en gene sinoden en classes van dat verstant geweest, dat men in Indien scholen behoorde op te reghten niet alleen om de inlantsche jeught de gronden van de Christelijke religie te doen begrijpen en deselve haar meer en meer in te prenten, maar selfs daaruyt aan te queecken en voort te brengen <u>proponenten en predikanten;</u>
doop	Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernemenen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791 Deel 1 band 1 GS 264 p. 185	Waerom ons ernstich versouck is aen onse respectieve hooge overicheyt op Batavia, aen dewelcke wij tegenwoordich reeckenschap doen, dat door haere Edelheyt last ende name over gantsch Amboyna een placcaet gepubliceert werde dat alle christenen, soewel slaven als vrije luyden, die hare kinderen door den doop tot het Christendom inlijven, gehouden sullen sijn een ygelijck de sijne op den ouderdom van acht jaer oft daar omtrent ter schoole te senden ende dagelickx te laten continueren, de meyskens tot haer twaelff jaren ende de jongens niet minder als tot haer 14 de jaer, sonder dat ymant sijne kinderen binnen dienselven tijdt uyt de schoole sal mogen trecken, ofte sonder kennisse

		ende consent van de predicanten ende meesters gantsche weecken ende maenden thuyshouden, op pene van een sware boete te verbueren die anders soude mogen doen, [...]
Mahometaan	Van Dam's Beschrijvinge Deel 4, GS 96 p. 33	Dan, van hem sprekende, is het in 't jaar 1682 gebeurt, en 't welck een bijzonder voorval is, dat seecker vrij Bougijs 4), een Mahometaan, over een begane moort sullende werden geëxecuteert, hij weygerigh is geweest voor den misdadiger, ter gerechtsplaatse gebraght sijnde, het gebeth te doen, doordien hij denselven na sijn voorgeven gantsch wederhorigh en verhart gevonden hadde en sulcx gene de minste vrughten tot bekeering te doen waren, en sonder dat men hem daartoe na alle aangewende devoiren, soo door de politicque overheyt als door den kerckenraet, hadde kunnen disponeren, sustinerende dat hij sulcx van sijn gemoet niet konde verkrijgen, met versoeck dat hij daartoe niet soude mogen werden geforceert, daar nochtans de voorsch. misdadiger, de doot aangesegt sijnde, verklaart hadde deselve verdient te hebben.
Mahumetaense	Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17 ^e en 18 ^e eeuw p. 277	Dog sij, moren zijnde, mogen over doodvonnissen van christenen niet zitten off daerover mede besoigneren om alle ergernisse en verkeerde mahumetaense gevoelens voor te komen, gelijk den teneur van Haer Ho. Ed. ordre expres medebrengh. Sulx dat op het landschap Hitoe egene vergaderinge in 't civiel, hoe gering de saek ook mogte wesen, mag gehouden werden, maer moeten parthijen hier aen 't casteel voor haren competenten regter verschijnen en daer haer verschil laten wijzen.
Mohametaensen	Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17 ^e en 18 ^e eeuw p. 277	Bovendien mogen se alhier in de stadt en hare woning den publijken mahometaensen dienst niet oeffenen, maer wel aen den Rodenberg, zijnde 't gandsche moorse quartier aen 't casteel alwaer het die van die gesindheyt

		gepreviligeert is, dog niet anders dan hare gewonelijke en bij ons vanouts bekende religie op pene van de vereyste correctien.
Moorsche	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700 Deel 4, GS 96 p. 50	[...], Moorsche besnijdenisse en scholen, [...]
Moren/Verboden	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 4, GS 96 p. 121	Gelijck wij dan na verscheyde versoecken bij onse Ho. overheyt eyntelijck soovele hebben verkregen, dat den valschen godtsdienst der Moren op 't scherpste is verboden en haeren paep elders na toe is versonden.
Paepsche	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 1.1, GS 63 p.555	Om in eenige ampten na Indien te senden mogen niet aangenomen werden die gefailleert, van de paepsche religie of van eenige delicten betigt en met infamie genotieert sijn.
Paepse	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 4, GS 96 p. 258	[...]de kercke geerne de hant sal bieden en haar in alles behulpigh sijn om het christelijck werck van het seminarium voort te setten en de heydense en paepse afgoderije te weren en den waeren godtsdienst te helpen voortplanten tot bekeringe der heydenen op dit eylant en versterckinge van het tedere inlants christendom;
Papisten	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 4, GS 96 p. 208	Dit sijn eygentlijcke en ware manieren om de menschen te bekeeren tot het gelove, geheel andere dan die de papisten plegen te gebruycken, meerder om de menschen te verkeeren en te verderven, dan om te behouden.
Portugesen	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 1.1, GS 63 p. 79	In geenderhande maniere sal men Portugesen off Spangiaarden, waar men by haar komt, betrouwen of geloof geven, nogh met haar eeten, drincken of eenige gemeenschap houden, maer men sal voorsigtigh ende neerstigh wesen, om haar listige aanslagen en bedrogh te ontdecken.

Religie	Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17 ^e en 18 ^e eeuw P. 15	Onder de voorsseyde Rosseniven sijn twe campons dat mooren sijn, wonen apart aen de suydtwest sijde van 't casteel daer men altijd acht genomen heeft dat sij gheen openbaer exercitie van religie en doen noch gheen mosquyt en vermoghen te maecken, maer soo sij willen bidden 'tselve in haere huysen wel mogen doen.
Religie	Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17 ^e en 18 ^e eeuw p. 231	[...]in de voortplantinge van de waare christen religie die nog egter van soberen voortgancq is.
Roomsche	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 4, GS 96 p. 212	Voor de rest is het oock seecker, dat den ijver van de godtsdienst daar niemendal in doet, want de Roomsche kerck heeft geen ander oogmerk als om haar paelen uyt te breyden en haar rijke te doen vermeerderen.
Trouwen	Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de 17 ^e en 18 ^e eeuw p. 13	Het trouwen van de Anbonese christenen sorterende onder 't casteel werdt in de Malaise tael opentlick op deser lants manieren in de cerck bedient; de man ende vrouwe Nederlanders zijnde, wert 'tselve in Nederlantse tale bedient, niettegenstaende 't meste del van de toehorders ingeborne sijn, ver staende niet anders als Maleys
Christelijke religie	Pieter van Dam's Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1700, Deel 4, GS 96 p. 9	[...]want men begon doenmaals al tegemoet te sien, Siet de resolutie van dat het ooghwith met de voorsch. Ambonsche of andere Indiaensche kinderen niet soude werden bereyckt, of dien dienst of vrughten van deselve getrocken, die men sigh hadde ingebeelt; sulcx is bij nader overwegingh geordonneert, dat in Indien selfs scholen soudon hebben te stellen voor ingeboorne Indiaense kinderen van bequamen verstande, onder de discipline, opsight en regieringh van een of meer bequame predikanten, om in de Christelijke religie, goede kunsten en wetenschappen onderwesen en vervolgens mede gebruyckt te werden tot voortplantinge van de ware

		Christelijke religie, dogh waarvan hierna breder wort gesproocken.